

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

John Gray

Zwarte Mis – Apocalyptische religie en moderne utopieën

Ambo, Amsterdam | 2007 | 320 pp. | € 19,95 | ISBN 978 90 263 1986 6

Kinderen van de Verlichting

door *Paul van Velthoven*

Redacteur CDV.

Als reddingsboei tegen het onheil dat religieus geweld aanricht, halen denkers en politici van allerlei slag tegenwoordig het verlichtingsdenken van stal. Met dit denken zouden wij ons immers op vaste grond bevinden tegenover de mythes die in de godsdienst opgeld doen. Maar als het oorspronkelijke verlichtingsdenken ooit geformuleerd is als een antwoord op christelijke voorstellingen, moet men er niet vreemd van opkijken dat in deze verlichte ideeën essentiële trekken van het oude christelijke erfgoed opnieuw verschijnen. Weliswaar met de nodige transformaties, maar toch. Dit inzicht dateert niet van vandaag of gisteren. Nederlands briljantste literaire essayist, Menno ter Braak, concludeerde al in zijn uiteenzetting uit de jaren dertig, 'Van oude en nieuwe christenen' dat de laatsten, in wie hij ongelovige hervormers zonder God zag, zich nimmer van christelijke gedachteschema's zouden kunnen losmaken. Anders dan Ter Braak, die de gelijkheid van allen als

wezenlijkste nalatenschap van het christendom voor het politieke bestel opvatte, vraagt de Britse filosoof en politicoloog John Gray op een veel verder reikende manier aandacht voor de invloed van het christendom op onze moderne samenleving. Die samenleving is in zijn politieke strevingen in hoge mate beïnvloed door het verlichtingsdenken. Het is niet de eerste keer dat Gray dit thema aan de orde stelt, maar niet eerder bracht hij de negatieve gevolgen daarvan zo duidelijk onder woorden als in *Black Mass* (*Zwarte Mis*). De titel verwijst naar een oud godslasterlijk ritueel, waarbij de katholieke heilige mis in omgekeerde vorm werd opgedragen. Dit is precies wat er volgens hem met de politieke cultuur van het Westen is gebeurd sinds het in de greep is geraakt van een verkeerd begrepen christendom, te weten het verlichtingsdenken. *Zwarte mis* is een tekst met ronduit iconoclastische trekken. Het is één lange afrekening met het verlichtingsdenken dat in de visie van Gray niet alleen verantwoordelijk wordt gesteld voor de moderne terreur van de afgelopen eeuw, tot uiting komend in zowel de ideologie van communisme als van het nazisme, maar dat ook in de gedaante van het marktdenken en het Amerikaanse neoconservatisme vandaag

B
O
E
K
E
N

de dag bepaald nog niet aan kracht heeft ingeboet.

Al deze ideologieën zijn voor Gray geperverteerde transformaties van het christelijke gedachtegoed, of, in zijn eigen woorden, seculiere incarnaties van het christelijke verlossingsideaal. Een hoofdgedachte in het orthodox christelijke denken is namelijk de bewerkstelling van het heil, dat aan het einde der tijden zal plaats vinden. De achttiende-eeuwse verlichters gingen deze verlossingsgedachte op de aardse werkelijkheid toepassen. Het instrument waarvan zij zich bedienden en waarvan ze bovendien meenden dat het onfeilbaar was, was de zich immer uitbreidende wetenschap. Niet alleen geloofden zij dat de wereld daardoor maakbaar was geworden, maar ook dat de mens zelf verbeterbaar was in ethisch en politiek opzicht. De vooruitgangsgedachte zelf ontleenden de verlichters aan het christendom. In het christendom is de geschiedenis een lineair verlopemd proces met een einddoel en een bestemming voor de mens, een gedachte die men tevergeefs in andere religies zal zoeken. Deze vooruitgang werd vervolgens ook tastbaar in nieuwe technische vindingen en vervolgens als een onomstotelijke wetenschappelijke waarheid geponeerd voor de gehele menselijke ontwikkeling. Het was een geloof, want er is volgens Gray geen enkel rationeel bewijs voor deze permanente verbetering. Dit nieuwe geloof in de wetenschap zou volgens de verlichters de oude religie, die het heil situeerde in het hiernamaals, steeds meer naar de achtergrond duwen en uiteindelijk overbodig maken.

Maar dit is volgens Gray nog niet alles. Omdat de verlichters en hun navolgers geloofden dat de vooruitgang maakbaar was, werden ook alle middelen toelaatbaar geacht om deze verbeteringen te verwezenlijken. De Franse jacobijnen maakten zich als eersten op massale wijze schuldig aan terreur

om de ideale maatschappij naderbij te brengen. Wrede tirannen had de geschiedenis wel veel vaker gekend, maar onderdrukking van een dergelijke omvang en dan nog wel in naam van een ideale maatschappij, was nog niet eerder vertoond. Lenin liet zich door het voorbeeld van de jacobijnen inspireren en ging nog drastischer te werk door hele bevolkingsgroepen af te slachten. En de nazi's, die eveneens een geheel vernieuwde samenleving op het oog hadden, vonden in Lenin weer een voorbeeld. Hoewel de nazi's aan menig ideaal van de verlichting geen boodschap hadden, zijn ze volgens Gray daar wel degelijk schatplichtig aan, omdat ze zich baseren op opvattingen over goede en slechte rassen, die in de tijd van de verlichting voor het eerst werden ontwikkeld. Maar het hoofdverwijft van Gray aan ideologieën als communisme, nazisme en liberalisme blijft dat zij ieder op hun eigen manier geloven in de maakbaarheid van de samenleving en daarmee een van oorsprong christelijk ideaal perverteren. Het verlichtingsdenken schiep overspannen verwachtingen en daarvan konden de fatale consequenties niet uitblijven. Deze ideologieën kregen vervolgens extra grote gevolgen, doordat de niet te loochenen reële vooruitgang op louter technisch vlak hen middelen verschafte die oude tirannen misten. Zo kon de twintigste eeuw het toneel worden van politiek geïnspireerd geweld dat zijn weerga in de geschiedenis niet kent.

TWIJFELACHTIG GESCHENK

Gray noemt de verlichtingsidealen het meest twijfelachtige geschenk dat het christendom de moderne tijd heeft bezorgd. Misschien mag men daarbij opmerken dat voor zover de verlichting ook veel reële vooruitgang heeft bewerkstelligd, ook deze op het conto van het christendom kan worden

B
O
E
K
E
N

geschreven. Maar dit strookt niet met Grays aanklacht. Anders dan de verlichting heeft het christendom een ingebouwde barrière om de aberraties van het verlichtingsdenken te vermijden. Het orthodoxe christendom achtte de realisering van het heil niet denkbaar in het aardse bestaan. De heilzame doctrine van de erfzonde was er, aldus Gray, om de mensen te herinneren aan de wezenlijke onvolmaaktheid van het bestaan en aan het feit dat het kwaad daarvan een onlosmakelijk element is. Volgens Augustinus kon in de geschiedenis het goede niet triomferen. Hoewel het bepaald niet aan geweld ontbrak, was de terreur zoals deze in de politieke moderniseringsprojecten van de negentiende en twintigste eeuw vorm kreeg, niet denkbaar in het middeleeuwse christendom. De terreur van de moderne tijd is wel het meest twijfelachtige geschenk dat de verlichting ons heeft bezorgd. Meer in het algemeen bevatten bepaalde mythen uit het christendom en de Oudheid volgens Gray een diepe waarschuwing tegen overmoedigheid. Prometheus, die het vuur van de goden wilde stelen, werd voor zijn onmatige streven voor eeuwig gestraft. En Eva, die at van de Boom des Levens, werd daarvoor uit het paradijs verbannen en beloond met slavernij en dood. Sommige kennis, en in het bijzonder die welke het goede leven denkt te kunnen garanderen, is, aldus Gray, voor ons niet weggelegd. Gray bestrijdt de overmoed in nieuwe ideologieën die denkt dat de mens verbeterbaar is. De mens blijft grotendeels zoals hij is. In zijn optreden door heel de geschiedenis heen, zijn er steeds hoogte- en dieptepunten aan te wijzen. Ideologieën die van de maakbaarheid van de mens uitgaan, maken het alleen maar erger. In politiek en ethisch opzicht is de mens niet verbeterbaar, wat sommige verlichters en moderne ideologen in hun spoor daarover ook mogen hebben beweerd. De vooruitgang die in

het recht geboekt leek, zoals het verbod op martelen en een humane behandeling van gevangenen, staan in het Amerikaanse Irak-beleid plotseling weer ter discussie.

Het is duidelijk dat Gray met zijn verwerping van de vooruitgangsgedachte op zeer veel zere tenen gaat staan. Onze diep verankerde zendingsdrift om de wereld te verbeteren, wordt als het ware pootje gelicht. Dit oude activisme ziet Gray ook terug in de handelwijze van de Amerikaanse neocons die verantwoordelijk zijn voor het drama in Irak, maar ook in de manier waarop het Westen de marktideologie als alleen zaligmakend aan de rest van de wereld wil

*Onze diep verankerde
zendingsdrift om
de wereld te verbeteren
wordt door Gray
pootje gelicht*

opdringen. Nadat eerst links op allerlei manieren de wereld wilde veranderen, zijn het in dit tijdperk rechts-politieke stromingen die de wereld willen verbeteren. Volgens Gray maakt dat allemaal weinig uit. Het zijn volgens hem twee kwaden uit dezelfde bron.

In hoeverre de briljant verwoorde intuïties van Gray verifieerbaar zijn, blijft een vraag. Waar men in ieder geval mee kan instemmen is zijn pleidooi voor realisme, als antwoord op de vraag wat ons te doen staat nu de meeste van deze ideologieën door de feitelijke geschiedenis zijn weerlegd. Bij dat realisme passen geen grote visioenen, maar nauwgezet, breed onderzoek en een niet door rigide principes geleide benadering van (politieke) problemen. In een andere tijd, die van de Koude Oorlog, werd dit realisme op succesvolle wijze door poli-

tici in praktijk gebracht, zoals Gray terecht stelt. Ondanks kolossaal grote dreigingen overleefden wij die periode zonder al te grote calamiteiten. Denkers van een vorige generatie, die van Isaiah Berlin en Raymond Aron, konden dit realisme ook een overtuigend filosofisch fundament verschaffen. Dit mist men nu in het werk van Gray, dat toch vooral essayistisch van aard blijft. Het succes daarvan is vooral gelegen in het feit

dat Gray een gevoelige snaar raakt, namelijk dat het geloof in de vooruitgang op brede fronten aan het wankelen is gebracht.

Het boek van Gray is in zekere zin ook een religieus boek. In een goddeloze tijd laat het de rol zien van geperverteerde religie. Maar het is ook een bescheiden pleidooi voor de *old time religion*, omdat daarin wijsheden worden verkondigd die nu nuance worden gemist.